

İsmaylova Məsmə Əliyulla qızı
DİALOQLARDA EMOTİVLƏRİN TƏTBİQİ

Müasir dövrdə dil-nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dialoqlardan istifadə olunması, ədəbi dilin danışq dilinə yaxınlaşmaq meyilləri dialoji nitqin hərtərəfli, kompleks tədqiq olunmasına tələbatı artırır. Müəyyən insan kollektivinin üzvləri arasında əsas və ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olub semioloji sistem təşkil edən, təfəkkürün inkişaf vasitəsi rolunu oynayan, mədəni-tarixi ənənələri nəsillərdən-nəsillərə çatdıran dil ictimai hadisədir. İnsan kollektivi üzvləri arasında ünsiyyət yaratmaq, informasiyanı ötürmək ehtiyacı dilin yaranmasının əsas səbəbi olmuşdur. Dil də nəsil-dən-nəslə keçə-keçə inkişaf etmişdir. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun daimi və fasiləsiz fəaliyyətini təmin etmişdir. "Dil potensial mövcud olan kompleks kateqoriya və fasiləsiz təkrar olunan prosesdir" Nitq fəaliyyəti özünü daim iki istiqamətdə göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Dilçilik ədəbiyyatında şifahi və yazılı nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılır, oxşar və fərqli cəhətləri barədə ayrıca fikirlər söylənilir. Nitqin hər iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədardır, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir.

Şifahi nitq səslə nitq şəklində təzahür edir. Belə nitq ədəbi dil normalarından istifadə dərəcəsi və üsullarına görə fərqlənir. Bu mənada şifahi nitq daha sərbəst, ədəbi dil normalarına o qədər də riayət etməyən nitq növü kimi səciyyələndirilir və adətən, yazılı nitqə qarşı qoyulur. Elmi ədəbiyyatda xüsusi üslubi səciyyəli funksional sistem olmaq etibarilə ədəbi dilin qeyri-rəsmi bir forması kimi rəsmi formaya – kitab dilinə qarşı qoyulan nitq – danışq dili adlandırılır və bu dil danışq aktının hazırlıqsız baş verməsinə, danışanların söhbətdə bilavasitə iştirak etməsinə görə ədəbi dildən fərqləndirilir.

Dialoji nitqdə iştirakçı tərəflər yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə kifayətlənmirlər. Hər bir kommunikant müsahibənin hisslərinə təsir göstərməyə çalışır. Müsahibə təsir göstərmək arzusu nə qədər çox olursa, dil vasitələrinin seçilməsi, nitqdə işlədilməsinə diqqət artırılır. Məlumatın ekspressivliyi dil vasitələrinin ciddi şəkildə seçilməsinə səbəb olur.

"Şifahi nitqi danışq dili ilə eyniləşdirmək olmaz. Bədii əsərlərdə verilən dialoq nitqi danışq dili nümunəsi hesab olunur və şifahi nitq sayılmamalıdır. Çünki bu nitq artıq yazıya alınmışdır və yazılı nitqdır". Bədii əsərlərdə verilən dialoji nitq əslində ədəbi dilə yaxınlaşdırılmış şifahi nitqdır. Bəzi hallarda bədii əsərin müəllifi dialoq iştirakçılarının nitqini şifahi nitqə daha çox yaxınlaşdırır, personajın öz şifahi nitqində ədəbi dil normalarını pozduğunu diqqət mərkəzinə çəkərək, onun xarakterini açmağa çalışır. Bədii ədəbiyyatda ikitərəfli, iki iştirakçısı olan danışqqla şifahi nitq və ya danışq dili arasında fərq vardır. Bu fərq hər şeydən əvvəl, bədii ədəbiyyatda verilən danışq parçalarının bir müəllif tərəfindən düşünüldü və yazıya alınmasında özünü göstərir. Deməli, müəllifin üslubu, onun lüğət ehtiyatı, istifadə etdiyi konstruksiya istər-istəməz personajların nitqinə daxil olur. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə danışq dili şifahi nitqlə eyniyyət təşkil edir. Hər iki halda nitq situasiyası eynidir, danışanlar nitq aktında bilavasitə iştirak edirlər. Nitq aktı, əsasən, hazırlıqsız gedir və onun gedişi nitq prosesindən asılı olur.

Hər bir şifahi nitq aktı üçün onun baş vermə şəraiti olur. Bu şəraitin həm dildaxili, həm də dilxarici formaları vardır. Dildaxili şərait danışqqla iştirak edənlərin nitqinin əlaqələnməsindən, sual və cavabların məzmunundan asılı olub nitq aktının nitq iştirakçılarından birindən digərinə keçməsinin lingvistik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dilxarici şərait isə nitqin baş verməsinə və onun strukturuna, digər xüsusiyyətlərinə təsir göstərən vəziyyətlə bağlıdır. Nitq şəraiti ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin bütün elementlərini əhatə edir. Şifahi nitq aktında bilavasitə nitq şəraiti ilə bağlı olaraq danışqqla özünə yer alan dil vahidləri işlədilir. Belə vahidlər situativ vahidlər adlanır.

Dilçilikdə situasiya müəyyən söyləmin işləndiyi kontekst, nitq şəraiti, tərz, məqsədi kimi qəbul edilir. Həmin situasiya ilə əlaqədar olan vahidlər isə situativ vahidlərdir. Məsələn, situativ söyləm konkret məzmunu yalnız həmin şəraitdə anlaşılan söyləmdir.

Danışq üslubu müasir ingilis dilinin əsas funksional üslublarından biridir. Bu hökm təkcə ingilis dili üçün deyil, Azərbaycan dili üçün də doğrudur. Hər bir dil üçün aydın, ahəngdar, anlaşılıqqlı danışq dili, danışq üslubu vacibdir.

Dil paradiqmasının mövcud formalarından yayınma ənənəvi hal aldığında və danışq dilində özünü çox göstərdikdə belə yayınmalar dilin başqa üslublarına keçərək normanın özünü, onun üslubi səciyyəsini dəyişir. Beləliklə, dialoqlar da dil sisteminin inkişafının potensial istiqamətləri özünü göstərir. Bundan başqa, dialoqlarda dilin bütün funksiyaları, o cümlədən emotiv, estetik funksiyaları az və çox dərəcədə ifadəsini tapır. Emotiv və estetik funksiyaların, ekspressivliyini müasir Azərbaycan və ingilis dillərində dialoji nitqdəki xüsusiyyətlərini canlı danışqqla, belə imkan olmadıqda isə bədii əsərlərdən götürülmüş dialoqlar əsasında öyrənmək mümkündür.

Dialoji nitqdə morfoloji baxımdan bir-birindən uzaq olan vahidlər üslubi sinonim kimi çıxış edir. Məsələn, *feil* və *feil-ad* konstruksiya belə mövqedə qeydə alınır: *Birds were singing* - *Birds were in song*. Adil oxuyur. Adil oxumaqdadır. Dialoji nitqdə istənilən qrammatik forma əlavə konnotativ mənə ala bilər. Qrammatik formanın üslubi konnotasiyası dialoji nitqdə dennotativ mənə ilə kontekstin uyğun gəlməməsinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Bu uyğunsuzluq qrammatik formanın işlənməsi zamanı əmələ gəlir. İfadəlilik formanın qrammatik mənəsi ilə sözün leksik mənəsi arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasının nəticəsi olur. Leksik və qrammatik mənənin sintezi əvəzinə onlar arasında ziddiyyət aşkarlanır. Belə ekspressivlik situativ kontekst zəminində meydana çıxır.

Hazırda danışq dilində, dialoji nitqdə şəkildəndən istifadə edilməsini analitik forma sıxışdırır. Müqayisə və üstünlük dərəcəsi *more* və *the most* konstruksiyalı formalarla əmələ gəlir. Bu forma həm danışq dilinə məxsus üslubi çalara, həm də emosional formaya malikdir. Onlardan istifadə zamanı sifətin keyfiyyətinin əlavə gücləndirilməsi baş verir. *He held up his finger. "You are the most clever woman I've ever known..."* (A. Rice "Pandora").

Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsürün və ya elementin sistem daxilində müəyyən üsul və formada mövcud olması və bu sistemə müəyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Bu kommunikativlik şərti cümləyə xas olan predikativlikdən irəli gəlir. Cümlə elementlərinin kombinator imkanları bu elementlərin hansı nitq hissəsi olması və bu nitq hissəsinin hansı leksik-semantik və qrammatik yarımqrupuna məxsus olması ilə əlaqədardır. Dialoji nitqdə mətnaltı mənə başqa nitq hissələri ilə ifadəsini tapsa da, bu funksiya əsasən nida və əvəzliliklərin köməyi ilə yerinə yetirilir.

Dildə ünsiyyətin təbiiliyini təmin edən kifayət qədər emotiv vasitələr vardır. İngilis dilli dialoji nitqin təhlili göstərir ki, emosional fonun yaradılması üçün emotiv vasitələr kompleks şəkildə istifadə olunur. Məsələn,

A: Well, do you like fishing?

B: Yes, I sometimes go fishing in a river near my house in Scotland.

A: Well, here it is different. I go fishing on a lake. **It's a hundred kilometers long!** (heyrat)

Dil vasitəsilə müxtəlif emosional vəziyyətin müəhəbbə çatdırılması emotivlərin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməkdir. Emotiv leksik vasitələrin, o cümlədən də nidaların dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunması bu dilin mənimsənilməsi prosesində formalaşır. Ona görə də hər bir dilin daşıyıcısı emosiyaları ifadə etmək zamanı hansı emotivdən, necə istifadə etmək üzərində düşünür.

Çoxmənalı sözlərin, o cümlədən emotivlərin tətbiqi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsin gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).

Dialoji nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn, əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək və s. Bu vasitələri nitq müşayiət edə bilər. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır. Onların mənası konsituasiya ilə birbaşa bağlıdır.

Dialoji nitqdə bir sıra cümlə konstruksiyaları yaranır ki, onların fikir ifadə etməsində intonasiya həlledici amilə çevrilir. Onların kommunikativ funksiyaları yerinə yetirməsi yalnız intonasiya sayəsində mümkün olur. Bu araşdırmanın nəticəsində məlum olur ki, müxtəlif sistemli dillərdə həmin dillərin söz lüğətinə aid olan sözlərin mənalının genişlənməsi, inkişafdan asılı olaraq müxtəlif çalarlara bölünməsi, onların onların müəyyən sözlərlə birlikdə işlənməklə ifadə etdiyi mənalının araşdırılması istənilən dilin leksikologiyasının illər keçdikcə inkişaf edib lüğət tərkibinin inkişafına çox təsir göstərir. Bu sözlər istər adi sözlər, istərsə də elmi terminlərdə də özünü büruzə verir ki, bu da leksikologiyada sözlərin mənasına görə subqruplara bölünməsinə imkan yaradır. Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitqin inkişafı məsələsi indii aktual problemə çevrilmişdir. Şifahi nitq dedikdə «şifahi ünsiyyət» başa düşülür. Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə, o həmin dildə şifahi danışmaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Buna görə də dil materiallarının ardıcıl mənimsədilməsi şifahi nitqin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan dil tədrisi metodikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri tədrisi şifahi nitq biliklərinin artırılmasına yönəltməkdir. Şifahi nitq üzrə işlərin qarşısında ən əsas məqsəd tələbələri müəyyən söz ehtiyatına və nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Əgər şifahi nitqin intensiv inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulursa, dialoji nitqdə elliptiklik nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi nitq çalışmaları, dialoqlar hazırlanmalı, tədrisdə istifadə edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan danışq dili. Bakı: "Maarif", 1985, 192 s.

2. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, AMEA Mərkəzi kitabxanası, 2008, 136 s.

3. Желывис В.И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. Ярославль, Изд-во ЯПИ, 1990, 92 с.

4. Seyidəliyev N. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 275-277.

5. Kərimova D. Şifahi nitqin inkişafında dialoji nitqin əhəmiyyəti// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 277-280.

Dialoqlarda emotivlərin tətbiqi

Xülasə

Dil paradigmasının mövcud formalarından yayınma ənənəvi hal aldıqda və danışq dilində özünü çox göstərdikdə belə yayınmalar dilin başqa üslublarına keçərək normanın özünü, onun üslubi səciyyəsinə dəyişir. Beləliklə, dialoqlar da dil sisteminin inkişafının potensial istiqamətləri özünü göstərir. Bundan başqa, dialoqlarda dilin bütün funksiyaları, o cümlədən emotiv, estetik funksiyaları az və çox dərəcədə ifadəsini tapır. Emotiv və estetik funksiyaların, ekspressivliyini müasir Azərbaycan və ingilis dillərində dialoji nitqdəki xüsusiyyətlərini canlı danışqdan, belə imkan olmadıqda isə bədii əsərlərdən götürülmüş dialoqlar əsasında öyrənmək mümkündür.

Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsürün və ya elementin sistem daxilində müəyyən üsul və formada mövcud olması və bu sistemə müəyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Bu kommunikativlik şərti cümləyə xas olan predikativlikdən irəli gəlir. Cümlə elementlərinin kombinator imkanları bu elementlərin hansı nitq hissəsi olması və bu nitq hissəsinin hansı leksik-semantik və qrammatik yarımqrupuna məxsus olması ilə əlaqədardır.

Dialoji nitqdə istənilən qrammatik forma əlavə konnotativ mənə ala bilər. Qrammatik formanın üslubi

konnotasiyası dialoji nitqdə dennotativ məna ilə kontekstin uyğun gəlməməsinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Bu uyğunsuzluq qrammatik formanın işlənməsi zamanı əmələ gəlir. İfadəlilik formanın qrammatik mənası ilə sözün leksik mənası arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasının nəticəsi olur. Leksik və qrammatik mənanın sintezi əvəzinə onlar arasında ziddiyyət aşkarlanır. Belə ekspressivlik situativ kontekst zəminində meydana çıxır. Qeyd olunan bütün proseslər məqalədə öz əksini tapmışdır.

ПРИМЕНЕНИЕ ЭМОЦИЙ В ДИАЛОГАХ

Резюме

Когда отклонение от существующих форм языковой парадигмы становится традиционным и это слишком сильно проявляется в разговорной речи, такие отклонения переходят в другие стили языка и изменяют саму норму, ее стилистические характеристики. Таким образом, диалоги также показывают потенциальные направления развития языковой системы. Кроме того, диалоги выражают в той или иной степени все функции языка, в том числе эмоциональные и эстетические. Особенности эмоциональной и эстетической функций, выразительности в диалогической речи на современном азербайджанском и английском языке можно узнать из живой речи, а если это невозможно, то можно учиться на основе диалогов.

Языковые единицы и средства выполняют в языковой системе определенные функции. Функция — это конкретный метод элемента или элемента внутри системы, определенный в форме, который предоставляет услугу этой системе определенным образом. Если функция предложения в целом связана с его коммуникативным назначением, то функции его элементов и компонентов заключаются в построении коммуникативной единицы. Комбинаторные возможности составных частей и элементов предложения реализуются в структуре предложения. Предложение является основной коммуникативной единицей. Такое коммуникативное состояние обусловлено предикативной природой предложения. Явление комбинаторных возможностей элементов предложения, части речевого элемента и лексико-семантики этой части речи, связано с принадлежностью к грамматической подгруппе. В диалогической речи любая грамматическая форма может приобретать дополнительное коннотативное значение. Стилистическая окраска грамматической формы раскрывается в результате несоответствия денотативного значения и контекста в диалогической речи. Это несоответствие возникает при обработке грамматической формы. Выразительность есть результат устранения несоответствия между грамматическим значением формы и лексическим значением слова. Вместо синтеза лексического и грамматического значения выявляется противоречие между ними. Такая выразительность появляется на основе ситуационного контекста. Все упомянутые процессы отражены в статье.

Ключевые слова: эмотивный, лексический, семантический, контекст, денотатив, диалог, синтез, вывод, диалогическая речь, заключение.

USING EMOTIONS IN DIALOGUES

Summary

When a deviation from the existing forms of the language paradigm becomes traditional and this is too strongly manifested in spoken language, such deviations move into other styles of the language and change the norm itself, its stylistic characteristics. Thus, dialogues also show potential directions for the development of the language system. In addition, dialogues express to one degree or another all the functions of language, including emotional and aesthetic. It is possible to learn the characteristics of emotive and aesthetic functions, expressiveness in dialogic speech in modern Azerbaijani and English from live speech, and if this is not possible, then you can learn on the basis of dialogues.

Linguistic units and means perform certain functions in the language system. Function - is a specific method of an element or element within a system, defined in a form, that provides a service to that system in a specific way. If, the function of a sentence, as a whole, is related to its communicative purpose, then the functions of its elements and components are to construct a communicative unit. The combinatorial capabilities of the constituent parts and elements of a sentence, are realized in the structure of the sentence. The sentence is the basic communicative unit. This communicative state is due to the predicative nature of the sentence. The phenomenon of combinatorial possibilities of sentence elements, part of speech element and lexico-semantics of this part of speech, associated with belonging to a grammatical subgroup. Any grammatical form can acquire additional connotative meaning in dialogical speech. The stylistic coloring of the grammatical form is revealed as a result of the discrepancy between the denotative meaning and context in dialogical speech. This discrepancy occurs when processing grammatical form. Expressiveness is the result of eliminating the discrepancy between the grammatical meaning of the form and the lexical meaning of the word. Instead of synthesizing the lexical and grammatical meaning, a contradiction between them is revealed. Such expressiveness appears on the basis of the situational context. All mentioned processes are reflected in the article.

Key words: emotive, lexical, semantic, context, denotative, dialogue, synthesis, conclusion, dialogic speech, conclusion.

RƏYÇİ: dos. S. Abbasova